

হেম বৰুৱাৰ 'মমতাৰ চিঠি'

হেম বৰুৱা মোৰ প্ৰিয় কবি নহয়। তেখেতৰ সবহখিনি কবিতাৰ শিথিল গাঁথনি, নিস্তেজ বাক্য আৰু নিজীৱ চিত্ৰকল্পই মোক আমুৱায়। তথাপি অনুভৱ কৰোঁ যে অসমীয়া কবিতাৰ জগতত হেম বৰুৱাৰ এখন সুকীয়া আসন আছে। এই স্থান কেৱল অসমীয়া কবিতাৰ আংগিকৰ পৰিৱৰ্তনৰ ক্ষেত্ৰত তেখেতে লোৱা ভূমিকাৰ কাৰণেই নহয়। সংখ্যাত তাকৰ হ'লেও তেখেতে কেইটিমান কালোত্তীৰ্ণ কবিতা আমাক দিছে। তেখেতৰ বেছিভাগ কবিতাকে হয়তো আমি নাকচ কৰিব পাৰোঁ, কিন্তু এইকেইটা কালোত্তীৰ্ণ কবিতাৰ কাৰণেই আমি তেখেতৰ নাম স্মৰণ কৰিব লাগিব। 'মমতাৰ চিঠি' তেনেধৰণৰ এটি হৃদয়স্পৰ্শী কবিতা।

'মমতাৰ চিঠি' কবিতাটি আৰম্ভ হৈছে এজৰা পাউণ্ডৰ 'The River Merchant's Wife : a letter' কবিতাৰ শেষৰ শাৰীকেইটাৰ উদ্ধৃতিৰে। হেম বৰুৱা যে এজৰা পাউণ্ডৰ এই কবিতাটোৰ দ্বাৰা বিশেষভাৱে প্ৰভাৱিত হৈছিল, এই উদ্ধৃতিৰে সেই কথাই তেখেতে প্ৰকাশ কৰিছে। 'মমতাৰ চিঠি'ৰ শেষৰ ফালৰ কেইটিমান শাৰীৰ ভাষাত এজৰা পাউণ্ডৰ উদ্ধৃত কাব্যাংশৰ দেখদেখ প্ৰভাৱ পৰিছে। হেম বৰুৱা যে এজৰা পাউণ্ডৰ এই কবিতাটোৰ দ্বাৰা বিশেষভাৱে প্ৰভাৱিত হৈছিল, এই উদ্ধৃতিৰে সেই কথাই তেখেতে প্ৰকাশ কৰিছে।

মোক আগতীয়াকৈ জনাবা দেই,

মই ভোগদৈয়েদি ভটিয়াই গৈ,

বুঢ়া লুইতৰ বুকুৰ পৰা তোমাক ৰিঙিয়াই
মাতিম— তুমি উলটি আহিবা
মোক আগতীয়াকৈ জনাবলৈ নেপাহৰিবা দেই।

কিন্তু হেম বৰুৱাৰ কবিতাৰ পাঠত 'The River Merchant's Wife' পাঠৰ এনে প্ৰভাৱ সত্ত্বেও দুয়োটা কবিতাৰ তাৎপৰ্য বেলেগ। এই কথা আমি পাছত আলোচনা কৰিম। তাৰ আগতে এজৰা পাউণ্ডৰ কবিতাটোৰ বিষয়ে আমি কিছু কথা জানি লোৱা ভাল হ'ব। 'The River Merchant's Wife' এজৰা পাউণ্ডৰ নিজৰ কবিতা নহয়। Li Po বা Li Bai নামৰ টাং যুগৰ প্ৰখ্যাত চীনা কবিৰ এটা সুন্দৰ কবিতাৰ অনুবাদ। (এজৰা পাউণ্ডে জাপানী ভাষাৰ মাজেৰে Rihaku বুলি এওঁক জানিছিল)। চীনা কবি লি পোৰ কবিতাটোত বণিজত থকা প্ৰৱাসী পতিৰ প্ৰতি অপেক্ষাৰত এক পত্নীৰ অবিচল প্ৰেমৰ প্ৰকাশ ঘটিছে আৰু সেই প্ৰকাশৰ মাজেদি মহিলাগৰাকীৰ নিসংগতাৰ অনুভূতিখিনিও প্ৰকাশ পাইছে। মহিলাগৰাকীৰ এই অনুভূতি প্ৰকাশ পাইছে নানা ইংগিতৰ মাজেদি। মহিলাগৰাকী আৰু দূৰলৈ বেহা কৰিবলৈ যোৱা সাউদৰ প্ৰেমৰ অংকুৰ যে কৈশোৰতে হৈছিল, তাৰ খবৰ আমি কবিতাটোত প্ৰথমতে পাইছোঁ। আৰম্ভণিৰ স্তৱকটোত নীলা প্লামৰ উল্লেখ আছে (আন অনুবাদত কেঁচা প্লাম বুলি উল্লেখ আছে)। 'চীনা পৰম্পৰাত নীলা প্লাম/কেঁচা প্লামে কিশোৰ প্ৰেমৰ ইংগিত দিয়ে' (কেঁচা প্লাম কিশোৰ-কিশোৰীৰ শৰীৰৰ মসৃণ ৰং)। কবিতাটোত দুয়োগৰাকী কিশোৰ-কিশোৰী শৈশৱত লগ হোৱা কথা পোনপটীয়াকৈ কোৱা হৈছে। কবিতাটো পঢ়ি এইটো খবৰো আমি পাওঁ যে কৈশোৰৰ সেই প্ৰেমৰ বন্ধন ছোৱালীজনীৰ চৈধ্য বছৰ বয়সত বিবাহৰ মাজেদি স্থায়ী হৈছিল। বিবাহৰ পাছৰ বাঢ়ি যোৱা প্ৰেমৰ গাঢ়তা প্ৰকাশ পাইছে এনেধৰণে—

I desired my dust to be mingled with yours
Forever and forever and forever.
Why should I climb the lookout?

(Ezra Poundৰ অনুবাদ)

ইয়াত 'my dust to be mingled with yours' কথাষাৰিত কোনোধৰণৰ মৃত্যুৰ ইংগিত নাই। স্বামী আৰু স্ত্ৰীৰ মন আৰু হৃদয় ওতঃপ্ৰোতভাৱে জড়িত হৈ পৰাৰ ইংগিতহে আছে। ইয়াৰ পিছৰ কথাষাৰি 'Why should I climb the lookout'য়ে এই অবিচল প্ৰেমৰেই আন এটা ইংগিত দিছে। তেওঁলোকৰ মাজত প্ৰেমৰ পৰা ওপজা যি প্ৰত্যয়, সেই প্ৰত্যয়ৰ কাৰণেই মহিলাগৰাকীয়ে প্ৰেমৰ প্ৰদৰ্শন আন তিৰোতাৰ দৰে বাহিৰত কৰাৰ প্ৰয়োজনবোধ কৰা নাই (চীন দেশত পত্নীয়ে পতিৰ অপেক্ষাত

পাহাৰত উঠি দূৰলৈ চাই থকাৰ নানান কাহিনী কিছুমান পাহাৰৰ সৈতে জড়িত হৈ আছে। এজৰা পাউণ্ডে উল্লেখ কৰা নাই, কিন্তু লি পোৰ মূল কবিতাটোত আন এটা পৰোক্ষ উল্লেখৰেও এই অবিচল প্ৰেমৰ ইংগিত দিয়া হৈছে। তাৰ এটা শাৰীত কোৱা হৈছে যে মহিলাৰ পতিয়ে (মহিলাৰ বিশ্বাস মতে) সদায়েই অবিচল হৈ খুঁটাৰ ওচৰত বৈ থাকিব। চীন দেশৰ এটা কিম্বদন্তী মতে ৰেই ছেং নামৰ ডেকা এজনে প্ৰেমিকাক দিয়া প্ৰতিশ্ৰুতি মতে নদীৰ দলং এখনৰ খুঁটাৰ ওচৰত প্ৰেমিকাৰ কাৰণে অপেক্ষা কৰিছিল। প্ৰেমিকা সময়মতে আহি নাপালে, কিন্তু ৰেই ছেং ৰৈয়েই থাকিল। ইতিমধ্যে নদীৰ পানী বাঢ়ি আহিল আৰু ৰেই ছেং নদীৰ পানীত ডুব গ'ল। কবিতাটোত এইধৰণৰ পৰোক্ষ উল্লেখৰ দ্বাৰা পতি আৰু পত্নীৰ মাজত থকা প্ৰগাঢ় প্ৰেমৰ ইংগিত দিয়া হৈছে। কবিতাটোত দিয়া বাৰ্তাৰ পৰা আমি এই কথাও জানিব পাৰোঁ যে বিয়াৰ দুবছৰৰ পাছতে স্বামীয়ে স্ত্ৰীক এৰি থৈ খৰস্ৰোতা নদীৰ বুকুৰে বগি জ কৰিবলৈ বহু দূৰলৈ গুচি গৈছে আৰু স্বামীৰ এই প্ৰস্থানৰ পাছত মহিলাগৰাকীৰ বাবে পাঁচোটা অসহনীয় মাহ পাৰ হৈ গৈছে—

At sixteen you departed
 You went into far ku-to-en by the
 river of swirling eddies,
 And you have been gone for five months,
 The monkeys make sorrowful noise overhead.

ইয়াতো মহিলাগৰাকীৰ মনৰ অসহনীয় অৱস্থাৰ কথা আহিছে পৰোক্ষভাৱে বান্দৰৰ উল্লেখৰ মাজেদি। চীনা কবিতাত বান্দৰৰ চিঞৰক এনেধৰণৰ দ্যোতনাৰ কাৰণে ব্যৱহাৰ কৰাৰ ৰীতি আছে। এই ব্যৱহাৰত নতুনত্ব নাই অথচ অনুভূতিৰ তীব্ৰতা আছে। আমাৰ কাৰণে আটাইতকৈ প্ৰয়োজনীয় শাৰীকেইটা হ'ল কবিতাটোৰ শেষৰ শাৰীকেইটা (হেম বৰুৱাৰ কবিতাটোৰ তুলনীয় পাঠ পুনৰ তুলি দিয়া হ'ল)—

If you are coming down through the
 narrows of the river Kiang
 Please let me know before hand,
 And I will come out to meet you,
 As far as Cho-fu-sa.

(মোৰে শপত, তুমি যিদিনা উলটি আহিবা,
 মোক আগতীয়াকৈ জনাবা দেই।
 মই ভোগদৈয়েদি ভটিয়াই গৈ
 বুঢ়া লুইতৰ বুকুৰ পৰা তোমাক ৰিঙিয়াই

মাতিম— তুমি যিদিনা উলটি আহিবা।)

এজৰা পাউণ্ডে অনুবাদ কৰা লি পোৰ কবিতাৰ এই শাৰীকেইটাত পত্নীৰ প্ৰগাঢ় প্ৰেম, অবিচল বিশ্বাস, অপেক্ষাৰ অধীৰতা আৰু বিচ্ছেদৰ নিঃসংগতা একেলগ হৈ প্ৰকাশ পাইছে। এই শাৰীকেইটাৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হেম বৰুৱাৰ কবিতাৰ শাৰীকেইটাই পত্নীৰ হৃদয়বাৰ্তা আৰু অবিচল প্ৰেম প্ৰকাশ কৰিলেও আৰু কিছু বাৰ্তা আছে যি বাৰ্তাৰ দ্যোতনা বেলেগ ধৰণৰ। সেই কথা কবিতাটো পঢ়ি গ'লে আমি বুজিব পাৰিম। (এইখিনিতে এটা কথা উল্লেখ কৰিব পাৰি যে লি পোৰ কবিতাটোৰ দ্বিতীয় এটা অংশও আছে, যিটো অংশ এজৰা পাউণ্ডে অনুবাদ কৰা নাই। সেই অংশটোত পত্নীৰ মনৰ অস্থিৰতা, নিঃসংগতা আদি প্ৰকাশ কৰিবলৈ বতাহৰ নানাধৰণৰ অনুৰূপ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে। হেম বৰুৱা লি পোৰ কবিতাৰ এই অংশৰ লগত পৰিচিত নাছিল আৰু সেয়েই আমাৰ আলোচনাৰ বাবে সেই অংশৰ প্ৰয়োজন নাই।) কোনো কোনো সমালোচকে ক'ব খোজে যে লি পোৰ কবিতাত সাউদৰ পত্নীৰ যি অবিচল প্ৰেম আৰু মনৰ অধীৰতা প্ৰকাশ পাইছে, সেয়া আচলতে আওপকীয়াকৈ লি পোৰ পত্নীৰ প্ৰতি থকা নিজৰ প্ৰেমৰ প্ৰকাশ। উল্লেখযোগ্য যে লি পোৰে জীৱনৰ দীঘলীয়া সময় প্ৰবাসী জীৱন যাপন কৰিছিল আৰু পত্নীৰ পৰা আঁতৰি থাকিবলগীয়া হৈছিল।

চীনা কবিতাটোৰ মন কৰিবলগীয়া কথাটো হ'ল আপাত নিৰাভৰণ ভাষা অথচ তাৰ ইংগিতময়তা। মহিলাগৰাকীয়ে ক'তো স্বামীৰ লগত বিচ্ছেদৰ যন্ত্ৰণা, নিজৰ নিঃসংগতা আৰু স্বামীৰ প্ৰতি প্ৰগাঢ় ভালপোৱাৰ কথা পোনপটীয়াকৈ কোৱা নাই। কবিতাৰ মাজত থকা বিভিন্ন উল্লেখ, অনুৰূপ আৰু ইংগিতে আমালৈ কবিতাৰ উপলব্ধি কঢ়িয়াই আনিছে। বাক্যবোৰৰ মাজত থকা বাৰ্তা আৰু শব্দধৰ্মৰ স্পন্দনৰ মাজেদি অহা আবেগ সমাহিত আৰু একীভূত হৈ পাঠকৰ মনত খুন্দিয়াইছেহি।

হেম বৰুৱায়ো তেখেতৰ কবিতাটিত চীনা কবিতাৰ দৰেই চিঠিৰ আৰ্হি গ্ৰহণ কৰিছে। এই আৰ্হিয়ে পাৰিবাৰিক বাৰ্তাবোৰৰ মাজেদি আন্তঃবাৰ্তাকো পাঠকৰ ওচৰলৈ কঢ়িয়াই আনিছে। তেখেতৰ কবিতাৰ ভাষাও অনাড়ম্বৰ কিন্তু ইংগিতময়। কবিতাটোৰ আটাইতকৈ যিটো প্ৰধান বাৰ্তা সেই বাৰ্তাটো কবিয়ে ইচ্ছা কৰিয়েই যেন পলমকৈ আনিছে। সেই বাৰ্তাটো আমি কবিতাটোৰ প্ৰথম চল্লিশটা শাৰীত পোৱাই নাই। (কবিতাটোত ৬১ টা শাৰী আছে— আৰম্ভণিৰ 'মৰমৰ' সম্বোধনটো আৰু শেষৰ স্তৱকৰ 'আকৌ' শব্দটো বাদ দি)। বাৰ্তাটো পোৱাৰ আগতে আমি পাইছোঁ বৈবাহিক জীৱনৰ কিছু মনোৰম ছবি আৰু কিছু পাৰিবাৰিক খবৰ। কবিতাটোৰ প্ৰথম পাঠ কৰাৰ সময়ত ৪১ আৰু ৪২ শাৰী দুটা নোপোৱালৈকে এইবোৰ খবৰ আৰু চিত্ৰই দাম্পত্য জীৱনৰ মাধুৰ্য আৰু সময়ৰ গতিৰ প্ৰভাৱতকৈ আন কোনো অৰ্থসম্ভাৰ আমালৈ অনা যেন লাগে।

দাম্পত্য জীৱনৰ পাতনিত মমতাৰ মনত কল্পনাৰ ৰেঙণি কেনেকৈ লাগিছিল তাৰ উদাহৰণ এনেবোৰ চিত্ৰকল্পত পোৱা যায়—

(১) মই তোমালোকৰ ঘৰলৈ নকৈ আহিবৰ দিনা?

আকাশৰ মেঘৰ মোহনাত
হালধীয়া জোনটো নাওখন হৈ
আমাক যে ৰিঙিয়াই মাতিছিল
তৰাৰ দেশলৈ।

(২) মোৰ কেনে লাগিছিল জানা?

তুমি যেন কোনোবা দূৰ বিদেশৰ
স্বপ্নাতুৰ আলোকৰ মানুহ। আৰু মই?
মই যেন তলসৰা এপাহ শেৱালি।

এয়া এগৰাকী নকৈ কইনা হৈ অহা, দাম্পত্য জীৱনৰ পাতনি মেলিবলৈ লোৱা ভাৰতীয় নাৰীৰ মানসিক পৰিমণ্ডলত অংকুৰিত হোৱা মধুৰ উপলক্ষি। তেনে এটা আবেগৰ মাজেদিয়েই যেন মমতাই আকাশৰ মেঘ, জোন, তৰাক এটা নতুন ৰূপত দেখা পাইছে, মমতাৰ মনত কল্পনাৰ সঞ্জীৱনী লাগিছে। ইয়াৰ উপৰি দ্বিতীয় উদাহৰণটোত হয়তো আছে স্বামীৰ প্ৰতি এগৰাকী ভাৰতীয় নাৰীৰ নমিত শ্ৰদ্ধা আৰু স্বামীৰ মাজত স্বপ্নৰ আদৰ্শ পুৰুষক দেখাৰ উপলক্ষি। দ্বিতীয় উদাহৰণটোত থকা 'তলসৰা শেৱালি' আৰু 'স্বপ্নাতুৰ আলোকৰ মানুহ' আদি বাক্যাংশত কোনো কোনো নাৰীবাদীয়ে পুৰুষ কবিৰ পুৰুষতান্ত্ৰিক চিন্তাৰ ছাপো আৱিষ্কাৰ কৰিব পাৰে। কিন্তু কবিতাটোৰ ৪১ আৰু ৪২ শাৰী দুটা পঢ়াৰ পাছত আমি যদি ওপৰত উল্লিখিত শাৰী দুটালৈ উভতি আহোঁ, ইয়াৰ চিত্ৰকল্পই এক বেলেগ চৰিত্ৰ লৈ আমাৰ মনত খুন্দিয়ায়। আমি অনুভৱ কৰোঁ মমতাৰ যুগ্ম জীৱনৰ প্ৰথম উপলক্ষিত ধৰা দিয়া জগতখনত আছিল এক প্ৰচ্ছন্ন পৰিহাস। এই ৪১ আৰু ৪২ নং শাৰী দুটাত থকা কথাখিনি হ'ল—

সি বাৰু মোৰ বগা সাজযোৰলৈ এনেদৰে

তথা লাগি চাই থাকে কিয়?

মমতাই পিন্ধা 'বগা সাজযোৰে' এটা কথাই সূচায় যে মমতাই বৈধব্যৰ সাজ পিন্ধিছে। মমতাই যিজন 'মৰমৰ' মানুহলৈ চিঠি লিখিছে সেইজন ইহ সংসাৰত নাই। যি মমতাই বিয়াৰ নিশা স্বামীৰ মাজত 'স্বপ্নাতুৰ আলোকৰ মানুহ'জনক দেখা পাইছিল, তেওঁ বিয়াৰ কেইবছৰমানৰ পাছত সঁচাকৈয়ে স্বপ্নাতুৰ আলোকৰ মানুহ হৈছে। (স্বপ্নাতুৰ শব্দটো কিছু আত্মকলীয়া। কবিয়ে শব্দটো স্বপ্নাৱিষ্ট অৰ্থত ব্যৱহাৰ কৰা যেন আমাৰ ধাৰণা হৈছে। আতুৰ = কাতৰ, বিহুল, পীড়িত)। এটা মৃত্যুৰ বাৰ্তাই (যিটো বাৰ্তা

আহিছে আওপকীয়াকৈ) 'স্বপ্নাতুৰ আলোকৰ মানুহ'ৰ সংকেত আমাৰ কাৰণে বেলেগ এটা তাৎপৰ্যৰে আলোকিত কৰি তুলিছে। আৰু ইয়াৰ আগৰ উদাহৰণটো? আকাশৰ মেঘৰ মোহনা, জোনৰ নাও আৰু তৰাৰ দেশৰ মাজত যেন আমি অনুভৱ কৰোঁ এক বিশ্বপ্ৰবাহ, য'ত জীৱন আৰু মৃত্যু অবিচ্ছিন্ন হৈ প্ৰবাহিত হৈছে। স্বামীৰ মৃত্যুৰ বাৰ্তা দিয়া এই কথাখিনিৰ ইংগিতত মমতাৰ মনৰ কোনোধৰণৰ কাতৰতা ফুটি উঠা নাই। কাৰণ মমতাৰ কাৰণে স্বামীৰ মৃত্যু কেৱল জীৱনৰ পৰা সাময়িক অনুপস্থিতিহে। (নহ'লে তেওঁ স্বামীলৈ চিঠি লিখিবই বা কিয়?) মমতাৰ স্বামী আকৌ উভতি আহিব জীৱন-মৃত্যুৰ অবিচ্ছেদ্য প্ৰবাহৰ মাজেদি। লি পোৰ চীনা কবিতাটোত যেনেকৈ বিচ্ছেদ আছে, এই কবিতাটোতো তেনেকৈ বিচ্ছেদ আছে। কেৱল দুয়োবিধ বিচ্ছেদৰ স্বৰূপ বেলেগ। লি পোৰ কবিতাৰ মহিলাগৰাকীৰ স্বামী গৈছিল বণিজলৈ। সেই বিচ্ছেদ সাময়িক, কিন্তু সেই সাময়িক বিচ্ছেদ মহিলাগৰাকীৰ কাৰণে অসহনীয়। অবিচল প্ৰেমৰ পৰা উপজিছে এই বিচ্ছেদৰ অধীৰতা। মমতাৰ বিচ্ছেদ চিৰদিনৰ কিন্তু মমতাৰ কাৰণে এই বিচ্ছেদ অসহনীয় নহয়। চীনা মহিলাগৰাকীৰ দৰে মমতাই ক'তো কোৱা নাই, 'they hurt me. I grow older'। মৃত্যুক মমতাই চিৰবিচ্ছেদ বুলি স্বীকাৰেই কৰি লোৱা নাই। কাৰণ আমি ইতিমধ্যে কোৱাৰ দৰে তেওঁৰ কাৰণে এই বিচ্ছেদ সাময়িক অনুপস্থিতিহে। চীনা মহিলাৰ চিঠিৰ সুৰত যি অধীৰতা আছে, মমতাৰ চিঠিৰ সুৰত সেই অধীৰতা নাই। চীনা মহিলাগৰাকীৰ দৰে তেওঁৰ প্ৰেম কৈশোৰত অংকুৰিত হোৱা প্ৰেমো নহয়। তেওঁৰ প্ৰেমৰ অংকুৰ দাম্পত্য জীৱনৰ পাতনিত, যি দাম্পত্য জীৱন আৰম্ভ হৈছিল সাত বছৰৰ আগতে—

সাত বছৰৰ আগৰ কথাবোৰ তোমাৰ বাৰু
মনত আছেনে? আমি যে নতুন জীৱনটোৰ
পাতনি মেলিছিলোঁ।

মোৰ গাত সেই অচিনাকি গোল্ক
বাৰুকৈয়ে লাগিছিল।

এই দাম্পত্য প্ৰেমত কেৱল প্ৰেমেই নাছিল, তাত স্বামীৰ প্ৰতি অসীম শ্ৰদ্ধাও আছিল, তাত মমতা 'তলসৰা শেৱালি' আৰু স্বামী 'স্বপ্নাতুৰ আলোকৰ মানুহ'। সেয়ে লি পোৰ কবিতাৰ মহিলাগৰাকীৰ বিচ্ছেদ আৰু মমতাৰ বিচ্ছেদৰ স্বৰূপ যিদৰে বেলেগ, তেনেদৰে তেওঁলোকৰ প্ৰেমৰ স্বৰূপো বেলেগ। লি পোৰ কবিতাৰ মহিলাৰ স্বামী নৈৰ বুকুৰে দূৰৰ চহৰলৈ গৈছে বণিজৰ কাৰণে। তেওঁ উভতি আহিব আৰু তেওঁক লগ পাবৰ কাৰণে প্ৰেমত বিহুলা পত্নীয়ে দূৰৰ এটা ঘাটলৈ আগবাঢ়ি যাব

খোজা ঠাইডোখৰৰ ভৌগোলিক অৱস্থিতি আছে, কিন্তু তাত বতাহৰ অনুষ্ণংগৰ বাহিৰে কোনো প্ৰতীকী ব্যঞ্জনা নাই। মমতাই আগবাঢ়ি যাব খোজা নদীও ভৌগোলিকভাৱে নিৰ্দিষ্ট (ভোগদৈ, বুঢ়া লুইত), কিন্তু সেই নদী প্ৰতীকৰ শাৰীলৈ উঠি গৈ বেলেগ অৰ্থ বৈভৱেৰে ব্যঞ্জিত হৈছে। মমতাৰ স্বামীয়ে মমতাক এৰি থৈ এই জীৱনৰ পৰা মহাকালৰ বুকুলৈ গুচি গৈছে। মৃত্যুৰ এটা ভূমিকা আছে এই কবিতাত। এই ভূমিকাতকৈ কিন্তু মমতাই মৃত্যুক কেনেকৈ গ্ৰহণ কৰিছে, তাৰ আৱেদন আৰু তাৎপৰ্যহে বেছি গুৰুত্বপূৰ্ণ। কবিতাটোৰ শেষলৈ আহিলে আমি বুজিব পাৰোঁ, মমতাৰ কাৰণে মৃত্যু জীৱনৰ absence নহয়। সেয়ে মমতাই কয়—

ভোগদৈয়েদি ভটিয়াই গৈ— (ভোগদৈ = ইহজীৱন)

বুঢ়া লুইতৰ বুকুৰ পৰা তোমাক ৰিঙিয়াই—

(বুঢ়া লুইত = মহাকাল, মহাজীৱন)

মাতিম—

কবিতাটোৰ মাজেদি আৰু এটা দৃষ্টিভংগীও প্ৰকাশ পাইছে। ভাৰতীয় মনৰ দৃষ্টিভংগী, য'ত দাম্পত্য মিলন চিৰকালৰ মিলন। কিন্তু এই বাৰ্তাই কবিতাটোৰ মূল কথা নহয়। এটা মৃত্যুৰ খবৰৰ মাজেদিও জীৱনে কবিতাটোত কেনেকৈ স্পন্দন তুলি আছে, সেই কথাৰ আৱেদনহে বেছি গভীৰ। এই জীৱনোপলক্ষিৰ সংবেদে কবিতাটোক অৰ্থঘনত্ব দিছে। 'সি বাৰু মোৰ বগা সাজযোৰলৈ এনেদৰে/তথা লাগি চাই থাকে কিয়?'— এই প্ৰশ্নটোত মমতাৰ হৃদয়ৰ ব্যথা উথলি উঠা নাই। অথচ এই প্ৰশ্নটোৰ দ্যোতনাই কবিতাটোৰ আগৰ কথাখিনিৰ আৰু পিছৰ কথাখিনিৰ মৰ্মত বিশেষ প্ৰভাৱ পেলাইছে। মমতাৰ শিশু সন্তানে 'বগা সাজযোৰলৈ' 'তথা লাগি' চাই থকা কথাটোৰ আৱেগিক টোৱে গোটেই কবিতাটোক তিয়াই দিছে। এই মৰ্মান্তিক বাতৰিটো এনেধৰণে আহিছে যে তাত শোকৰ আৱেদন নাই, তথাপি এই শাৰী দুটাই তাৰ আগৰ শাৰী কিছুমানৰ অৰ্থক এটা বেলেগ মাত্ৰা দান কৰিছে। তাৰ দুটা উদাহৰণ আমি ইতিমধ্যে দিছোঁ। আন এটা উদাহৰণো দিব পাৰি—

তোমাৰ জানো এইবোৰ কথা মনত নাই?

আমাৰ দেউতাই যে চিঠিত লিখিছিল—

'আই, তই নতুন ঘৰত হাঁহি-মাতি থাকিবি।'

এয়া যুগ্ম জীৱনৰ পাতনি মেলাৰ সময়ত মনত ৰৈ যোৱা কথাৰ স্মৃতিচাৰণ। কিন্তু ইয়াৰ পিছৰ কথাখিনিলৈ অহাৰ লগে লগে এই কথাখিনিৰ অৰ্থই মৰ্মস্পৰ্শীভাৱে বেলেগ ব্যঞ্জনা লাভ কৰে—

তোমাৰ জানো এইবোৰ কথা মনত নাই?

আমাৰ দেউতাই যে চিঠিত লিখিছিল
'আই, তই নতুন ঘৰত হাঁহি-মাতি থাকিবি।'

তোমাৰ বাবুল এতিয়া বৰটো হৈছে
তাৰ ওপৰ পাৰিত এধানমানি ডালিমগুটি
যেন দাঁত অকণি গজিছে।

সি বাৰু মোৰ বগা সাজযোৰলৈ এনেদৰে
তথা লাগি চাই থাকে কিয়?
তাৰ ওপজাৰে পৰা এইযোৰ কাপোৰ
চিনাকি, সেইকাৰণে নহয়

পাৰিবাৰিক জীৱনৰ ভালেখিনি বাৰ্তা এই শাৰীকেইটাই কঢ়িয়াই আনিছে। সাত বছৰৰ আগতে মমতাৰ বিয়া, পাৰিবাৰিক জীৱনৰ সুখ-স্বাচ্ছন্দ্যৰ কাৰণে দেউতাকৰ কিছু উপদেশ, শিশু বাবুলৰ বয়স (এধানমানি দাঁত গজা বয়স) আৰু তাৰ জন্মৰ আগতেই দেউতাকৰ মৃত্যু (তাৰ ওপজাৰে পৰা এইযোৰ কাপোৰ চিনাকি)। এই বাৰ্তাবোৰতকৈ কিন্তু মমতাই জীৱনৰ ৰূঢ় সত্যৰ মুখামুখি কেনেকৈ হৈছে, সেইখিনি কথাহে বেছি অৰ্থৰহ। 'আই, তই নতুন ঘৰত হাঁহি-মাতি থাকিবি' আৰু 'সি বাৰু মোৰ বগা সাজযোৰলৈ এনেদৰে তথা লাগি চাই থাকে কিয়'— এই দুয়োটাৰ কথাৰ বিপৰীতমুখী ব্যঞ্জনাই পৰস্পৰৰ অৰ্থৰ ওপৰত নতুন মাত্ৰা সংযোগ কৰিছে। এই কবিতাটোত দুটা মৃত্যুৰ খবৰ আছে। মমতাৰ দেউতাকৰ মৃত্যুৰ (জেঠমহীয়া দেউতাকৰ বছৰেকীয়া হৈ গ'ল) আৰু মমতাৰ স্বামীৰ মৃত্যু। কিন্তু এইটো প্ৰকৃততে মৃত্যুৰ কবিতা নহয়। এইটো মৃত্যুৰ ওপৰলৈ উঠি জীৱনক দেখাৰ কবিতা— য'ত ইহজীৱন আৰু পৰজীৱন অনন্ত জীৱনৰ প্ৰৱাহত সংযোজিত। এই দৃষ্টিভংগীৰেই মমতাই জীৱনৰ মুখামুখি হৈছে আৰু সেইকাৰণেই মৃত্যুৱে মমতাক কন্দুওৱা নাই। এই দৃষ্টিভংগীত আছে এটা সংযত অৱলোকন।

মমতাৰ এই সংযত অৱলোকন কবিতাটোত পৰিব্যাপ্ত হৈ আছে, অথচ দুটা অংশত বিভক্ত কবিতাটোৰ কাব্যকৌশলে এনেধৰণে ভাব-অনুভূতিৰ ক্ৰিয়া-প্ৰতিক্ৰিয়াৰ সৃষ্টি কৰিছে যে পাঠকৰ হৃদয় 'মমতা'ৰে অভিভূত হৈ পৰে। 'মমতাৰ চিঠিত যে দুটা অংশ আছে আমি অলপ মন কৰিলেই দেখা পাম। প্ৰথম অংশত ৩৩ শাৰীৰ ('এইয়া মম এডাল জ্বলাই লৈছোঁ'ৰ পৰা মোৰ যে সকলোবোৰ পুৰাণৰ সাধু যেন লাগে লৈকে)। প্ৰথম অংশটো মমতাৰ বিয়াৰ দিনটোৰ স্মৃতিৰে ভৰা। 'উৰুঙা বতাহ'জাকে নিঃসংগতাৰ

অনুভূতি এটাও আনিছে। মমতাই স্বামীলৈ চিঠি লিখিছে, গতিকে মমতাৰ স্বামী দূৰলৈ গৈছে। আমি এতিয়াও নাজানো মমতাৰ স্বামী ক'লৈ গৈছে। এই অংশটো জুৰি আছে বিয়াৰ দিনটোৰ কিছুমান মনোমোহা ছবি আৰু সেয়ে দাম্পত্য জীৱনৰ আৱেশহে বেছিকৈ আমাৰ মনত লাগিছে। আমি দেখা পাইছোঁ মমতাৰ কল্পনাই জোন আৰু তৰাৰ মাজলৈ উৰা মাৰিছে, আমি লগ পাইছোঁ মমতাৰ 'স্বপ্নাতুৰ আলোকৰ মানুহ'জনক আৰু আমি শুনিছোঁ মমতাৰ দেউতাকৰ সেই উপদেশ, 'আই, তই নতুন ঘৰত হাঁহি-মাতি থাকিবি'। কথাষাৰ উপদেশ, আশিসো আৰু শুভকামনাও। সাত বছৰৰ মূৰত বিবাহৰ এই প্ৰাপ্তিৰ দিনটোক মমতাই কিন্তু 'পুৰাণৰ সাধু' যেন অনুভৱ কৰিছে, অৰ্থাৎ মমতাৰ কাৰণে এই শুভ দিনটোৰ অভিজ্ঞতা বাস্তৱৰ পৰা আঁতৰি কল্পনাৰ জগতলৈ গুচি গৈছে। 'পুৰাণৰ সাধু' কথাষাৰ ইংগিত আমাৰ কাৰণে এতিয়াও স্পষ্ট হৈ দেখা দিয়া নাই। মমতাৰ এই অনুভূতি সময়ে সৃষ্টি কৰা দূৰত্বৰ প্ৰভাৱ যেনহে ধাৰণা হৈছে আৰু এতিয়াও আমি বিয়াৰ দিনটোৰ ছবিবোৰতে আৱিষ্ট হৈ আছোঁ। দ্বিতীয় অংশটো হৈছে এটা মৃত্যুৰ খবৰেৰে, মমতাৰ দেউতাকৰ মৃত্যু। এই মৃত্যুৰ খবৰটোৱেও আমাৰ কাৰণে কোনো বিশেষ ব্যঞ্জনা বহন কৰি অনা নাই।

এই মৃত্যুৰ বিষয়ে ভাবিবলৈ লোৱাৰ আগতেই আমি পাইছোঁ এটা মিঠা অনুভূতিৰে ভৰা খবৰ অৰ্থাৎ 'ডালিমগুটীয়া এধানমানি দাঁতে'ৰে শিশু বাবুলৰ খবৰ। পৃথিৱীৰ বুকুলৈ নতুনকৈ অহা এটা জীৱনৰ খবৰ। কিন্তু তাৰ পাছতেই আহিছে এটা মৰ্মান্তিক খবৰ, পোনপটীয়াকৈ নহয়, ইংগিতৰ মাজেদি। শিশু বাবুলে যেতিয়া 'তথা লাগি' মমতাৰ 'বগা সাজযোৰ'লৈ চাই থাকে তেতিয়াহে আমি গম পোওঁ মমতাৰ স্বামী কোন ঠাইলৈ গৈছে। এই খবৰৰ ব্যঞ্জনা মমতাৰ দেউতাকৰ মৃত্যুৰ খবৰতকৈ সম্পূৰ্ণ বেলেগ। মমতাৰ বিয়াৰ দিনটোৰ মধুৰ স্মৃতিবোৰ কিয় 'পুৰাণৰ সাধু' যেন লাগে আমি এতিয়াহে বুজিব পাৰোঁ। 'পুৰাণৰ সাধু' কথাষাৰ তেতিয়া অৰ্থৰে ভাৰাক্ৰান্ত হৈ পৰে। মমতাৰ বিয়াৰ ৰাতিৰ কল্পনাৰ জগতখন কল্পনা হৈয়েই ৰৈছে। 'পুৰাণৰ সাধু' শব্দ দুটাৰ মাজেৰে সংহত ৰূপত আহিছে মমতাৰ সেই উপলব্ধি, বিগলিত শোকৰ ৰূপত নহয়। বাবুলৰ তথা লাগি চাই থকা দৃশ্যটোৰ মাজেদি কবিতাটোৰ প্ৰথম অংশৰ কথাবোৰৰ তাৎপৰ্য কিন্তু আমাৰ কাৰণে নতুন ৰূপত উদ্ভাসিত হৈ উঠে। তেতিয়া আমি হালধীয়া জোন নাওখন হৈ তৰাৰ দেশলৈ যোৱাৰ মাজত, স্বপ্নাতুৰ আলোকৰ মাজত, দেউতাকৰ 'আই, তই নতুন ঘৰত হাঁহি-মাতি থাকিবি'ৰ মাজত নিহিত হৈ থকা পৰিহাস বা irony তীব্ৰভাৱে ব্যঞ্জিত হোৱা অনুভৱ কৰোঁ। মৰ্মান্তিক মৃত্যুৰ মাজেদি অহা এইবোৰ খলকনিয়ে কেৱল আমাকহে চুই যায়। মমতাৰ কাৰণে এই ঘটনাৰ তাৎপৰ্য এই ironic মাত্ৰাৰ ওলোটো ফালে আগবাঢ়িছে। 'পুৰাণৰ সাধু'ৰ স্মৃতি এৰি জীৱনৰ সত্যৰ মুখামুখি হৈছে

মমতা। 'উৰুঙা বতাহ'জাকৰ নিঃসংগতাৰ অনুভূতিৰ মাজতো স্বামীৰ মৃত্যুৰ ঘটনা মৰ্মান্তিক ঘটনা বুলি মমতাই লোৱা নাই। মমতাৰ বিয়াৰ দিনটোৰ মধুৰ স্মৃতি 'পুৰাণৰ সাধু' হৈ দূৰলৈ আঁতৰি গৈছে। কিন্তু দূৰলৈ যোৱা স্বামীক মমতাই মহাজীৱনৰ বুকুৰ পৰা উভতি অহা দেখা পাইছে। স্বামী উলটি আহিব— দ্বিতীয় অংশৰ সামৰণিত মমতাৰ মনৰ এই আস্থা বাংময় হৈ ধ্বনিত হৈছে।

মমতাই মৃত্যুক এটা বেলেগ তাৎপৰ্যৰে গ্ৰহণ কৰিছে, মৃত্যু জীৱনৰ শূন্যতা নহয়, মৃত্যু নিৰৱধি জীৱনৰ অংগ আৰু তেওঁৰ স্বামী জীৱনৰ এটা অংশৰ পৰা আনটো অংশলৈ মাথোন সাময়িকভাৱেহে আঁতৰি গৈছে। মমতাই যেতিয়াই চলমান জীৱনৰ সঁতিৰে (ভোগদৈৰে) গৈ মহাকালৰ বুকুৰ পৰা (বুঢ়া লুইতৰ বুকুৰ পৰা) স্বামীক ৰিঙিয়াই মাতিব বিচাৰে, প্ৰতীকৰ মাজেদি সঞ্জীৱিত হোৱা সেই মৰ্মবাণীয়ে কবিতাটোৰ শেষৰফালে মৰ্মস্তুদ হৈ নহয়, মৰ্মস্পৰ্শী হৈ আমাৰ হৃদয়ত থৌকি-বাথৌ লগায়। মমতাৰ নামটোৰ মাজতো তেতিয়া যেন আমি এটা বহল অৰ্থ বিচাৰি পাওঁ। পাঠক হিচাপে আমি অনুভৱ কৰোঁ যে 'মমতাৰ চিঠি'ৰ প্ৰথম অংশক দ্বিতীয় অংশৰ মৃত্যুৰ খবৰটোৱে মৰ্মান্তিক পৰিহাসেৰে সিদ্ধ কৰিছে, কিন্তু কবিতাটোৰ দ্বিতীয় অংশটোত মমতাৰ দৃষ্টিভংগীৰ মাজেৰে আমি দেখোঁ যে সেই মৃত্যু জীৱনৰ এক প্ৰসাৰিত অৰ্থলৈ ৰূপান্তৰিত হৈছে। কবিতাটোৰ শেষত সেয়েই আমি অনুভৱ কৰোঁ যে 'মমতাৰ চিঠি'ৰ মূল সুৰ মৃত্যুৰ বেদনাৰে কৰুণ নহয়, জীৱনৰ মমতাৰেহে উজ্জীৱিত। আৰু সেয়েই 'মমতাৰ চিঠি'য়ে যেতিয়া 'আকৌ' বুলি কিছু নতুন খবৰ দিয়ে, সেই খবৰে জীৱনৰ উজ্জ্বল দিশটোলৈ আঙুলিয়ায়।

এইবাৰ বুজিছা, মাঘৰ মেজিৰ জুইকুৰা
বৰ ৰঙাকৈ জ্বলিছিল। আমাৰ আইতাৰ
ক'লী ছাগলীজনীৰ দুটা পোৱালি জগিছে—।